

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Izsák Norbert

**Az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus története: a
kezdetektől 1947-ig**

Témavezető: Dr. habil. Hahner Péter

Pécs, 2021

I. A disszertáció témája és célja

Disszertációm az Egyesült Államokról és arról az egyedi fundamentalista megközelítésről szól, amelyik a keresztény hit rendszerén belül jelent meg az Újvilágban. A magukat keresztényként definiáló vallásos emberek fundamentalista teológiai meggyőződéseit, abból fakadó cselekedeteiket – és e fundamentalista teológiai mellék- néha fősodor történetét – vizsgálom. Az Interdiszciplináris Doktori Iskola berkein belül született ez az írás, ezért megengedtem magamnak, hogy a történettudományi szempontok mellett teológiai, vallásszociológiai, időnként politológiai kitekintést, vizsgálódást is végezzek.

Széles perspektívából tekintek a fundamentalizmus genezisére, ezért foglalkozom a puritán gyökerekkel is, gyakorlatilag a zarándok atyák vallási meggyőződéseinek ismertetésétől indulva húzok ívet 1947-ig. Mivel Európából nézve az evangélikalizmus is fundamentalizmusnak tűnhet, sok gondot fordítok a két mozgalom megkülönböztetésére, és meglehetősen részletesen bemutatom az evangélikalizmus kialakulását és fejlődéstörténetét is. Azért 1947-ig mutatom csak be a fundamentalizmus történetét, mert a legtöbb kutató ehhez az évszámhoz, a Fuller Teológiai Egyetem (Fuller Theological Seminary) megalakulásához és Billy Graham ökumenikus igehirdetői szolgálatának kezdetéhez köti az új evangélikalizmus megszületését, ami mind a fundamentalizmus, mind pedig az evangélikalizmus történetében korszakhatár.

A 20. század közepén sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a szekularizáció megfordíthatatlan trend, és a hit többé már nem fog a világ eseményeiben komoly szerepet kapni. Azt feltételezték, hogy az emberek egyre racionálisabbak lesznek, a vallásosság megkopik, a hívők pedig megelégednek azzal, hogy hitüket a magánszférájukban élik meg. Az 1970-es évek végén azonban a fundamentalisták „fellázdak”, s mára a vallás újra olyan erővé vált, amelyet már egyetlen kormányzat sem hagyhat figyelmen kívül.

A második világháborút követő értelmiségi generáció még készpénznek vette, hogy a 20. század második felétől kezdve liberális konszenzus uralkodik a politikában. Mivel látszólag előzmények nélkül, váratlanul jelent meg az 1970-es években a vallási tényező a politikában, a közvélemény egy része, sőt, még néhány kutató is úgy tekintett rá, mint véletlenszerűen, a válságok idején felbukkanó jelenségre, amelyik amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is tűnik. Hatásuk és tevékenységük az Egyesült Államokban azonban maradni látszik. Meggyőződésük kihatott a nyugdíjpolitikára, építési ügyekre, adópolitikára, munkajogi kérdésekre, faji-fajközi

identitás-kapcsolatokra, és ezek jobbra elkerülték a történészek figyelmét. Intézményi csatornákon keresztül a fundamentalisták befolyása megerősödött a nemzetvédelemben, úrkutatásban, technológiában, elektronikában, olaj- és gázkitermelési iparágakban, miközben anyagi bázisukkal jobboldali politikai célokért küzdöttek. A déli államok fundamentalizmus fűtötte „kreatív konzervativizmusát” a szabadpiac, a családpolitika, a mértékletesség és az ifjonti lelkesedés is támogatta, és az az időnként militáns hevületű elkötelezettség, hogy megvédjék gyülekezeteik, közösségeik és országuk autonómiáját. Ez sokváltozós kulturális háborúhoz is vezetett.

A második világháború óta az amerikai vallási élet fontos újrastrukturálódási folyamaton ment át. Korábban nagyon sokat számítottak a felekezeti különbségek, ám ezek ma már érvényüket veszítették. A 19. században protestánsok és katolikusok még amiatt kerültek konfliktusba, hogy vajon Jakab király Bibliáját használják-e az állami iskolákban? Most már inkább az ortodoxia és a progresszív szemléletmód között zajlik a küzdelem, és mindkettő más és más erkölcsi alapot, tekintélyt és világnézetet „használ”. Az ortodoxok inkább külső, pontosan meghatározható és transzcendens tekintélyre hivatkoznak, míg a progresszív hívek az erkölcsi tekintélyt a modern kor szelleméből, a racionalizmus és szubjektivizmus szelleméből származtatják. Ezek az eltérő szemléletmódbeli különbségek már nem protestánsok, katolikusok és zsidók között vannak, hanem az egyes táborokon belül, így választva szét és osztva meg politikailag liberálisokat és konzervatívokat, progresszíveket és fundamentalistákat.

A vallásos jobboldal politikai mozgalomként való megjelenése egyé kovácsolta a fundamentalista tendenciájú, konzervatív értékrendű vallási perspektívát, amely a liberális teológiai hitelvekkel és liberális értékrenddel szemben (is) határozza meg magát. Az amerikai közélet minden aspektusát – ideértve az oktatást, jogot, szórakoztatást, médiát és politikát – befolyásolta a kulturális háború. A fundamentalizmus (és részben az evangélikalizmus) politizálódása azonban nem az 1970-es években született meg, annak magvait sokkal korábban kell keresnünk. Engem ezek a magvetetések (és persze a magvetők) is érdekeltek, ezeknek jártam utána disszertációmban: feltártam a 20. századi amerikai keresztény vallási fundamentalizmus gyökereit, a mai értelemben vett fundamentalista mozgalom megszületésének körülményeit, öntudatra ébredését, első elsorvadását, majd újjáéledését.

Írásomban a sok fundamentalizmus közül kizárólag az amerikai keresztény vallási fundamentalizmust vizsgálom. Disszertációmban abból indulok ki, hogy a fundamentalizmus dualista világnézetet képviselő, szorongásvezérelt válasz a modernizmusra. Az a jelenség, amit fundamentalizmusként ismerünk, túlnyomórészt amerikai, abban az értelemben, hogy sehol másutt a világon a modernitásra nem érkezett ilyen mértékben szárba szökkenő protestáns válasz az egyházakban és az országos kultúrában. A modernizmus, a bibliakritika stresszt, szorongást váltott ki sok amerikai keresztényben, akiknek egy része a modernizmust mindenestül elutasította, és ebből fakadóan sajátos antiintellektualista hozzáállást (majd rá jellemző, jól megkülönböztethető társadalompolitikát is!) dolgozott ki.

A személyes érdeklődésem túl azzal a céllal írtam meg ezt a disszertációt, hogy magyar nyelven legyen egy átfogó, elemző jellegű munka erről a geopolitikára is hatással levő mozgalomról. Bár több hazai kutató is részletesen foglalkozik az Egyesült Államok történetével (pl. Frank Tibor, Hahner Péter, Lévai Csaba, Magyarics Tamás, Pintér Károly) és valamelyest a vallási dimenzióval is, eddig még nem született ilyen közelítésű áttekintés erről a témáról magyar nyelven. Egyetlen kivételként James Barr monumentális művét lehet említeni. Az Oxfordban tanító skót őszösvetséges 1977-ben írta meg fundamentalizmusról szóló könyvét, ami magyarul 2019-ben jelent meg a Luther Kiadó gondozásában. A bő négy évtizedes „késés” talán azt is jelzi, hogy lehet és érdemes a magyarországi fundamentalizmus-kutatást újabb és frissebb munkákkal gazdagítani. Barr említett műve inkább teológiailag reflektál a fundamentalizmusra, disszertációmban én a történeti ív meghúzását helyeztem középpontba. Reményem szerint az elsősorban amerikai szakirodalom szintetizálása erjesztően hat a hazai szakmai gondolkodásra, és vitára, további gondolkodásra inspirál.

A fundamentalizmus, amelyről írok, a neoprotestáns mozgalomban fogant, s ez – természetesen nem figyelmen kívül hagyva az angliai, svájci és németalföldi gyökereket – részben az Egyesült Államokból indult, ám több hullámban eljutott Magyarországra is, ahol számos felekezetet, új vallási mozgalmat megérintett, s érint a mai napig is. Ha a gyökereket behatóbban vizsgáljuk, esélyünk nyílik azt is megérteni, ami a szemünk előtt történik több neoprotestáns, protestáns, és most már katolikus közösségben is.

Azt is fontos szempontnak gondolom, hogy a fundamentalista attitűd – amely időnként a populizmusban, máskor tekintélyelvű rezsimek retorikájában is feltűnik –, bár régóta része a politikai viselkedésnek, (nem)gondolkodásnak, új lendületet, tartalmat kapott azáltal, hogy

vallás és politika a 20. században újfajta teológiai megközelítésben talált egymásra. A politikai kampányguruk által előbb felhasznált, később népszerűsített protestáns vallási fundamentalista retorika az Egyesült Államokban a választási kampányok népszerű eszköze, módszere lett, és ez – részben az ebben élenjáró amerikai kampányguruk kelet-európai foglalkoztatása miatt – szintén visszaköszön a magyarországi köz- és politikai életben, -gondolkodásban.

Azt a szempontot is fontosnak tartom megemlíteni, hogy nemcsak az Egyesült Államokban és Magyarországon van mindennek relevanciája: az Egyesült Államok kétségkívül szuperhatalom, s tagadhatatlan tény, hogy a globalizáció révén termékei, elképzelései a világról, és általános befolyása mindenütt érezhető. Úgy a teológiában, mint az általános értékrendben, ahogyan a politikai életben, gondolkodásban is. Vagyis amikor jórészt amerikai gondolkodásmóddal, fundamentalizmussal foglalkozunk, akkor nemcsak amerikai gondolkodásmóddal és fundamentalizmussal foglalkozunk. Ha több és differenciáltabb információ birtokában vagyunk az amerikai keresztény vallási fundamentalizmusról, akkor az közelebbi és távolabbi világunkat egyaránt segít jobban megérteni.

II. A kutatás módszerei

Biztonsággal állíthatom, hogy Magyarországról lehetetlen lett volna megírni ezt a disszertációt. 2013-ban egy amerikai ösztöndíjnak köszönhetően (Eastern European Summer Tutorial) hat hetet tölthettem az Egyesült Államokban, a Chicago melletti Wheaton College-ben. A Wheaton College az USA vezető evanglikál felsőoktatási intézménye és kiváló könyvtárral, valamint archívummal rendelkezik (Buswell Library és Billy Graham Center Archives). A rövid idő megfelelő kihasználása végett több vezető kutatóval konzultáltam, hogy a megfelelő publikációkkal és irodalomjegyzékekkel tudjak foglalkozni.

A kezdeti és későbbi tájékozódásban, források és szekunder munkák súlyozásában, a vallásilag-politikailag elkötelezett szerzők azonosításában, megértésében sokat segített Amy Black wheatoni politológusprofesszor, az amerikai valláspolitikai „Gang of Four” (kedvesen Négyek bandájának hívott) szerzőcsapatának (John Green, Corwin Smidt, James Goth, Lyman Kellstedt) egyik tagja, Lyman Kellstedt, a rekonstrukcionista nézőpontra a figyelmemet felhívó, a jog és a vallás viszonyát kutató tudós, Bryan McGraw, és a legelismertebb evanglikál

történész, Mark Noll, akit a Time Magazin 2005-ben Amerika 25 legbefolyásosabb evangélikája közé sorolt.

A kezdeti konzultációk után az óriási könyvtárban az alapművek felkutatása után az irodalomjegyzékekből kiindulva, valamint kulcsszavas kereséssel (*fundamentalism, religion and politics, religious history, evangelicalism*) közel félezer releváns könyvet találtam, köztük doktori disszertációkat. A könyvtárközi szolgáltatáson keresztül a Wheatonban nem fellelhető néhány tucat könyvet bekértem. A sok száz könyv releváns fejezeteit roham munkában beszkeneltem, a magam számára archiváltam. A legfontosabb műveket kedvezményesen megvásároltam, egy használt bőröndben hazahoztam, majd néhány időközben megjelent munkát az amazon.comon megrendeltem. Mivel hat héten át valamennyi amerikai tudományos folyóirathoz online hozzáférésem volt, ezért közel kétezer tanulmányt csillagoztam meg, ezeket letöltöttem, majd magamnak e-mailen elküldtem, hogy a hozzáférés megszűntével is dolgozni tudjak velük. (Jóllehet levéltári kutatásokat nem folytattam per se, meglepődve tapasztaltam, hogy több forrás online elérhető. Így például a Déli Baptista Egyház honlapján valamennyi hivatalos, az éves közgyűlésen meghozott határozatuk 1845-től kezdve elérhető.)

A munka nehezebb része a kulcsművek érzékeny és gondos feldolgozása volt. Azért, hogy valóban ívet tudjak húzni a zarándok atyáktól a 20. század közepéig, elsősorban nem primer forrásokból dolgoztam, sokkal inkább az amerikai történelmi, szociológusi és teológiai értékelések súlyozott szintézisére törekedtem. Több mint három évszázad történetének primer forrásainak önálló feldolgozása meghaladta volna e disszertáció kereteit, és engem a folyamat, az „ív” jobban érdekelt. Primer forrásokat csak néhány fundamentalista és evangélikál szerző esetében használtam (pl. Billy Graham vagy Jerry Falwell).

A szekunder források tekintetében mindig nehézség – különösen Magyarországról – megítélni, hogy az adott kutató, szerző narratívája mennyire tekinthető tudományosan elfogadottnak, „beépültnek”. Néhány tudós (pl. Mark Noll, Darren Dochuk) közelítése és érvelése szinte reflektálatlanul volt segítségemre, mivel meggyőzően illeszkedett abba az ívbe, amit húzni szándékoztam. Mindazonáltal nem vesztettem szem elől, hogy a *fundamentalizmus* és az *evangelikalizmus* patchwork jellegű mozgalmak, tehát e kifejezéseknek sokkal inkább jelentési mezejük, mintsem tűpontos definíciójuk van, ami azzal a nehézséggel is jár, hogy történetük feldolgozása, egy-egy puzzle darab beillesztése és

kihagyása főbenjáró bűnnek számíthat egy másfajta fundamentalizmus-értelmezés számára. Elismerem, hogy már magának a történeti-szerkezeti ívnek a meghúzása, a tartalmi modulok egymáshoz illesztése – vagy problémásként említése/mellőzése – (is) egyfajta narratíva-adás és definiálás.

A történettudományi vizsgálódás mellett vallásszociológiai és teológiai érzékenységre is szükség volt disszertációm elkészítésekor. Ebben segített, hogy egy angliai egyetemen (University of Manchester) gyakorlati teológiából is szereztem MA-diplomát, illetve, hogy hosszú évek óta egy teológiai főiskolán tanítok, ahol az oktatói közösség mindig szívesen segített módszertani kérdésekben. A szigorúan történeti aspektushoz való ragaszkodás, a teológiai és szociológiai szempontok nélkülözése nemcsak „szárazabbá” tette volna a végeredményt, de kevésbé tudta volna önnön kontextusában, a maga összetettségében, összefüggéseiben bemutatni a fundamentalista mozgalmat. A szerző nehézségeit talán érzékelteti, hogy a rengeteg szekunder forrás feldolgozásakor, az évek során két és fél millió leütésnyi jegyzetet készített, ebből redukcióval-szelektálással született született meg végül az elkészült disszertáció.

III. A doktori értekezés eredményei

A dolgozat magyarul először helyezi el történelmi ívben (és részben vallásszociológiai értelmezési keretrendszerben) az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus történetét. Először adja a legfontosabb amerikai kutatási munkák szintézisét is. A két kulcsszó (fundamentalizmus és evangélikalizmus) meghatározását és a meghatározások mögötti szempontokat részletesen ismertettem. Végigvezettem, hogy a fundamentalizmus a modernizmusra adott szorongásvezérelt válaszként értelmezhető a leginkább. Végző válaszokat nem állt szándékomban megfogalmazni, inkább a mozgalom árnyalt, sokrétű bemutatására törekedtem. Részben megelégedtem azzal, hogy feltárjam a 20. századi amerikai keresztény vallási fundamentalizmus gyökereit, a mai értelemben vett amerikai fundamentalista mozgalom megszületésének körülményeit, öntudatra ébredését, első elsorvadását, majd újjáéledését. Az alábbi szempontok és eredmények új fényben és új tudással gazdagíthatják a magyarországi gondolkodást az amerikai keresztény vallási fundamentalizmusról.

A puritán gyökerek bemutatásakor észrevételeztem, hogy a későbbi fundamentalista szeparatisták a korai puritán telepesek teológiájából és attitűdjéből is meríthettek. A kálvinista meggyőződésű puritánok meggyőződései között felsoroltam a bűn kigyomlálásának vágyát a saját életükből és környezetük életéből, a hitet abban, hogy a természetfeletti megnyilvánul a természetes világban, valamint a dualista tendenciákat. Beszámoltam arról az identitásformáló elképzelésükről, hogy szerintük mindenki másnál jobban törekednek Istennek engedelmeskedni, amiből fakadt, hogy felsőbbrendűnek érezték magukat minden más hittel, meggyőződéssel szemben, és hamar intoleránssá váltak más vallások és másképpen gondolkodó hittestvéreik iránt. Ezzel összefüggésbe hoztam a Robert Frost által a köztudatba bevezetett *ószövetségi kereszténység* mentalitását, ami inkább az Isten törvényeinek való maradéktalan engedelmességre (amit számon kértek az egész közösségen!), mint a Krisztus szeretetparancsolatából levezethető irányelvekre helyezi a hangsúlyt.

A puritánok küldetésüknek tekintették a tökéletes keresztény nemzet „evilági” létrehozását. A politikához való hozzáállásukat formálta a kálvini *szövetségi teológia* is, amely szerint nemcsak egyének, de közösségek és akár nemzetek is képesek szövetségre lépni Istennel – elképzelésük szerint Új-Anglia puritán települései is így működtek. E szerint, amennyiben a polgárok hűségesek Isten akaratához és a vele kötött szövetséghez, Isten megáldja őket, ha viszont letérnek az Ő útjáról, Isten megbünteti őket. A puritánok Amerikával kapcsolatos elképzeléseinek fontos része volt a John Winthrop által már 1630-ban kifejtett nézet, miszerint Amerika hegyen épített város, amelynek küldetése van – később az isteni kiválasztottság-tudatot az új Izraelre való utalások mellett számtalan egyéb momentum is alátámasztotta. A puritán meggyőződéseket, részben paradoxonokat (például: kivonulás a világból, ám a teljes nemzet Istenhez vezetése), valamint a szeparatista attitűdöket a 20. századi fundamentalizmus aztán a szélsőségekig vitte.

Ehhez kapcsolódóan bemutattam, hogyan erősítették az újkori próféta mozgalmak az evangelikál, később fundamentalista identitást, és az eszkatologikus kinyilatkoztatások, számmisztikai érvelések hogyan jutottak el George Whitefield saját szolgálatának legitimálásától a fundamentalista világkép egyedülálló, tudományosnak gondolt igazolásáig. A próféta kinyilatkoztatások demokratizálódása, a szakértő teológusok helyett önjelölt bibliakutatók felemelkedése is hozzájárult ahhoz, hogy egyre inkább hazafias tónust kaptak a

jövőt kutató kijelentések: az állampolgári millennializmus egyre kevésbé a vallási ébredést, mint inkább a forradalmat és a szabadságot, később pedig az Egyesült Államok hegemoniáját (vö. *Manifest Destiny*) és értékelexportját tételezte a paradicsomi jövődökhöz vezető útként.

Ezzel párhuzamosan alakult ki az *igaz nemzet* ideája, miszerint a nemzetközi konfliktusokban az Egyesült Államok mindig hibátlan fél, mivel isteni elrendelés alapján jött létre, és nyilván az alapján is cselekszik (ez indokolja számos fundamentalista „héja” „megmondó-ember” hozzáállását, illetve „influenzser” küldetéstudatát külpolitikai kérdésekben). E gondolat arra is felhatalmazta a fundamentalista prédikátorokat, hogy – a szövetségi teológia alapján – a társadalmat és a politikusokat újra és újra az Istennel való kapcsolat megújítására, valamint bizonyos „bűnök”, társadalompolitikai irányelvek, külpolitikai lépések (előbb a rabszolgatartás, később a liberális szesz törvények, majd a társadalmi újraelosztás vagy a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok) elhagyására, megfontolására hívják. Mindeközben – a fundamentalizmusra jellemző dualista hozzáállással – folyamatosan harcot hirdettek a sötétség erői ellen, jelenjenek meg azok éppen katolikus bevándorlók, kommunista ügynökök vagy liberális teológusok képében. Egyes fundamentalista irányzatok pedig eljutottak oda, hogy a kereszténységet és Amerikát szinte szinonim fogalmakként említik, az Egyesült Államok számukra kizárólagos és tárgyiasult szentség lett, az isteni akarat megnyilvánulása, ami vallási értelmezésben bálványimádásnak tekinthető.

Kiindulva egyház és állam kapcsolatának puritán elképzeléséből, bemutattam, hogyan írta felül ezt az ideát az alapító atyák pragmatikus deizmusa, és vágya, hogy minden amerikai állampolgár számára garantálják a vallásszabadságot. Ezt a teokrácia és saját ortodoxiájuk iránt elkötelezett puritánok örökösei többnyire kénytelen-kelletlen vették csak tudomásul. Lelkesedésük csak azután nőtt meg, hogy rájöttek, nem minden államban alakulna az ő szájuk íze szerinti államegyház. Felvázoltam a többnyire Jeffersontól ismert, sokat hivatkozott *válaszfal* történeti hátterét, évszázados előzményeit, és röviden bemutattam (az 1. sz. Függelékben pedig részletesen kifejtettem) az állam és egyház szétválasztásának leghangosabb fundamentalista kritikusaik érveit. Ezekkel szemben azzal érveltem, hogy éppen az államegyház hiánya és az első alkotmánykiegészítés (és persze a vallási szférában a szabadpiaci, kereskedelmi törvényszerűségek érvényesülése) miatt maradhatott meg a kereszténység ennyire dinamikusnak és jelentős erőnek az Egyesült Államokban.

Dolgozatomban kifejtettem és bizonyítottam, hogy a puritán teológia hatott a *Függetlenségi Nyilatkozatra*: a szövetségi teológia ugyanis már megelőlegezte a feltételes hűséget a hatalomhoz. Továbbá, a puritán gondolkodás megelőlegezte a későbbi fundamentalista szorongást is az erős központi kormányzattól. Ahogyan azt levezettem, a puritánok hite szerint minden ember hajlamos a bűnre, ezért tartottak a kormányzati hatalom koncentrációjától, mivel szerintük az „uralkodók” nem isteni rendelvény alapján kormányoznak (akkoriban forradalmi értelmezése volt a Bibliának, hogy az nem a hatalmasságok iránti vak engedelmisséget írja elő!), ezért őket is megkíséríti a bűn, így logikus a visszaélések ellen óvintézkedéseket tenni, fékeket és ellensúlyokat építeni a rendszerbe. Rámutattam, hogy az evanglikál ébredési mozgalmak is hatottak a politikára: a hazafias agitátorok az ébredési igehirdetők retorikai és apokaliptikus fogásait használták, a methodista alkoholelles szervezőktől tanultak az alulról jövő politikai szerveződések mozgalmárai, de a sátoros evangélizációk örökségéhez tartoznak a politikai gyűlések, ideértve a politikai jelölő gyűlést is. A profán és a szakrális effajta „eleven dichotómiája” az, ami valóban óceányi távolságra vitte az amerikai neoprotestantizmust az európai tradícióktól.

Ismertettem az önálló evanglikál mozgalom megjelenését a Nagy Ébredésben, ahogyan a puritán értékek és hangsúlyok a személyes megtérést célzó, egyre inkább az érzelmek felkorbácsolására építő ébredési igehirdetésekkel egy (paradigmaszerűen) új közösségkohéziós kultúrát hoztak létre, amely a 19. század meghatározó kultúrája lett az Egyesült Államokban. A magyar szakirodalomban új felismerés, hogy ezzel mintegy megelőlegezték a későbbi fundamentalista felekezetközi együttműködést: kitörve a korábbi puritán szeparatizmusból, az ébredési teológiát helyezve a középpontba, közeledni kezdtek egymáshoz, felengedték egymást saját szószékeikre, vagyis e tekintetben elhomályosodtak a felekezeti különbségek. Végigvezettem, ahogyan a következő évszázadban más módon is átértékelődött a szeparatizmus. Bár a puritán, „bűnközpontú” teológia elvben megkövetelte az elhatárolódást más, a Szentírást liberálisabban értelmező felekezetektől és hívektől, ám bizonyos társadalmi és politikai célokért már a 19. században hajlandók voltak evanglikálok másokkal is együttműködni. Akkoriban ilyen volt a rabszolgaság- vagy az alkoholelles mozgalom, később pedig a katolikusok elleni küzdelem. A 20. században pedig már az öntudatra ébredt, eleinte mereven szeparatista és katolikusellenes fundamentalisták még a katolikusokkal is hajlandók voltak együtt dolgozni például a kommunizmus elleni harcban –

előrevetítve a 20. század végének nagy, a Republikánus Párt politikáját is befolyásoló vallási-politikai lobbista szervezeteit, mozgalmait.

A korai evanglikál intellektualizmus elsovadását is végigvezettem, köztük megemlítve lélektani okokat is, például fix pontok ígétét a szorongást kiváltó változások között. Az eszkatológiai gondolkodásban megjelent „szorongásoldókat” is ismerttettem: a tömegeket lelkesítő prófétai mozgalmak tudományosan vélték igazolni a Biblia tévedhetetlenségét, és átfogó értelmet adtak az emberi történelemnek, valamint stabil kapaszkodókat nyújtottak egyszerűen megközelíthető, speciális bibliamagyarázataikkal. Az aktuálpolitikában is eligazító hangzatos prófétai értelmezések mindig szélesebb rétegekhez jutottak el, mint az árnyaltabb teológiai okfejtések. Ráadásul, az amerikai társadalomban az érzelmekre is ható, a vallási ébredések retorikájában gyökerező drámai előadásmód ugyanolyan legitimáló erővel bírt, mint a tudományos alaposság, a szakértelem. Kifejtettem, hogy bár innováció volt a fundamentalizmusban, ám önkritika sokkal kevésbé: ez a hit önmagát magyarázó, minden kétséget kizáró ideológia, ezért a fundamentalista tanítóknál a tudományos önreflexió teljes mértékben hiányzik, így az elmúlt két évszázadban a tudományos igazolásoknak, ad absurdum kételyeknek az éthosza is teljes mértékben kiszorult ezekből a közösségekből.

Azt is bemutattam, hogyan változtak meg a Második Nagy Ébredés során a kálvinista hagyományok. Az igehirdetések egyre nagyobb hangsúlyt fektettek arra, hogy a bűnösök saját erejükből képesek Krisztus mellett dönteni. Ezzel párhuzamba állítottam, hogy az amerikai kollektív tudattalanban is végbement egy aprónak tűnő, ám lényegi változás. A korai új-angliai telepesek még úgy gondolták, azért „lettek” Isten kiválasztott népe, mert tiszta, a Bibliához a lehető legközelebb áll a hitük, a vallásuk. Az amerikai függetlenségi háború idejére azonban már arról beszéltek az emberek, hogy az általuk elért polgári szabadság foka miatt választotta ki őket Isten. Ez óriási paradigmaváltást jelentett a hit és a politika viszonyában, ami a fentebb említett amerikai állampolgári vallásnak újabb muníciót adott.

Bizonyítottam, hogy az amerikai fundamentalizmus nem izolációban született meg, és a puritán gyökerek mellett a 19. századi brit evanglikalizmus is hatott rá – illetve a prófétai és egyéb, lelkeségi konferenciák által inspirálták egymást. Ennek egyik legmarkánsabb vonása az angol-ír származású John Nelson Darby által kidolgozott, majd az amerikai Scofield által az Egyesült Államokban is népszerűsített – írásomban részletesen bemutatott és teológiailag is

reflektált – diszpenzációs teológia. A futurizmust és a bibliai próféciaák értelmezését átfogó eszkatológiai rendszerbe integráló – gnosztikus-dualista jegyeket mutató – teológiát a fundamentalizmus adoptálta, és annak további gyakorlati és társadalmi következményei lettek. Az is hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államokban meglepően széles réteg fogadta el ezeket a tanításokat, hogy a viszonylag rövid történelemmel bíró amerikaiak számára a nemzeti tapasztalat tényleg úgy tűnhetett, mint egy új diszpenzáció, egyfajta diszkontinuitás a múlttal. Az új teológiai rendszer kvázi-tudományossága a racionális embernek is megadta a lehetőséget arra, hogy meglássa Isten tervét megvalósulni a történelemben, és koherens, tapintható bizonyítéka volt a vallási tanításoknak. A próféciaák beteljesedését logikai úton, már-már matematikai precizitással vezették le, tehát nem „elhinni” kellett őket, hanem az értelemmel nyugtázni. Ismertettem az Augustinushoz képest jóval radikálisabb diszpenzációs teológia két tengelyét is: horizontálisan üdvtörténeti korszakokra (diszpenzációkra) lehet osztani a történelmet, vertikálisan pedig az isteni és ördögi erők összecsapásaként értelmezhető a teljes emberi történelem.

Jóllehet az amerikai kontinensre mintegy fél évszázad késéssel érkezett meg a bibliakritika mozgalma és Darwin tanai, az angliai rekorditákhöz hasonló, majd az azokét meghaladó reakcióval fordultak a konzervatív evangelikálok a *higher criticism* felé. Az evolúció elfogadását nehezítette az ébredési tradíció is, amely azt tanította, hogy a nagy és fontos dolgok, mint például a megtérés, egy szempillantás alatt történnek meg, a hosszabb folyamatokat nehezebben tudták értelmezni a konzervatív protestánsok. A bibliakritika ellenében egyre harcosabban védték az általuk megingathatatlannak vélt igazságokat. Ezeket lassacskán kodifikálták is, előbb 1910-ben a Princetoni Teológiai Egyetemet irányító presbiteriánusok fogalmazták meg a kereszténység szerintük öt legfontosabb dogmáját (ezek: a Szentírás isteni ihletettsége és tévedhetetlensége, Jézus Krisztus szűztől való születése, Jézus Krisztus bűnért való helyettesítő keresztáldozata, az emberek testben való feltámadása, valamint a csodák objektív valósága. Nagyjából innen számíthatjuk a fundamentalista mozgalom öntudatra ébredését), majd némi hangsúlymódosítást követően milliós példányszámban népszerűsítették a *The Fundamentals: A Testimony to the Truth* (A fundamentumok: bizonyágtétel az igazságról) című pamfletsorozatban. Bemutattam, hogy keresztény kontextusban született meg a fundamentalista kifejezés: 1920-ban, a *The*

Fundamentals pamfletsorozat címéből kiindulva egy baptista szerkesztő, Curtis Lee Laws alkotta meg azt.

Levezettem, hogy az amerikai szekularizáció nem a vallás és a domináns kultúra konfliktusából született meg, hanem a kettő céljainak ötvözéséből alakult ki, a kultúra egyfajta keresztény civilizációs koncepcióvá vált, amit vallási háttértől függetlenül mindenki elfogadhatott – és a liberális protestáns egyházak lelkesen támogatták is. Ennek a hatására is ébredt öntudatra a fundamentalizmus, és identitását jórészt abban találta meg, hogy egyforma intenzitással küzdött a szekularizáció és az azzal szimbiózisban levő liberális protestáns egyházak ellen. Ennek eredményeként született meg a szélsőséges kreacionizmus tanítása, a teremtéstudomány, és bemutattam, miért és hogyan lehetséges az, hogy a fundamentalisták antiintellektualista hozzáállásuk ellenére szigorúan tudományosnak gondolják a tanításaikat.

A konzervatív-liberális ellentétnek a 19. századi bibliai értelmezések különbözőségében levő gyökereit is feltártam. A darbysta konzervatívok premillennialista meggyőződése szerint e világ pusztulásra ítéltetett, nincs semmi jó benne, ezért a modernizmust mindenestül elutasították, tagadták a fejlődés minden lehetőségét. Ebből következett, hogy a fundamentalisták alapjaiban ítélték el a szociális és gazdaságélénkítő programokat, mondván, azok csupán emberi próbálkozások, sőt, akár ördögi ihletésű machinációk is lehetnek, mivel akadályozzák Isten végső tervének megvalósulását. Ezért az ilyen keresztények hajlamosabbak gyanakodva tekinteni a társadalmi változásokat követelőkre – ez érvényes a különböző reformmozgalmakra, a munkásmozgalomra, szakszervezeti megmozdulásokra. Mivel Krisztus második eljövételétől várják a társadalmi problémák megoldását, ezért tétlenségre kárhoztatják híveiket. (Ehhez kapcsolódik a fundamentalisták „vaksága” a strukturális hibákra, bűnökre a liberális kapitalizmusban: szerintük a bűn csak egyénileg értelmezhető, minden ember „szívében” van.) Ezzel szemben a többségében liberális protestáns posztmillennialisták a társadalom megjobbításával igyekeztek siettetni Isten országának a beköszöntét, és a Bibliában inkább a társadalmi igazságosságot hangsúlyozó tanításokat látták meg, képviselőik azt hangsúlyozták, hogy „akkor szeretjük és szolgáljuk Istent, amikor a felebarátainkat szeretjük és szolgáljuk”.

Az első világháború további mérföldkövet jelentett a fundamentalista mozgalom megszilárdulásában. Úgy tűnt, hogy a világégés valóban az emberi civilizáció végét jelzi, és a

Jelenések könyvének háborús látomásai megvalósulnak. Az ateista kommunizmust állami ideológiává emelő bolsevik forradalom minden jel szerint egy újabb lépés volt a vég felé. Mindez megerősítette a mozgalmat, egyre több konzervatív protestáns lett fogékony a fundamentalista tanításokra – köztük az ateista, ezért egyben antikrisztusi kommunizmus elleni kiállásra, küzdelemre is. Mivel úgy gondolták, igaz hívőkként a sötétség erői ellen harcolnak, a harcosság a hit fokmérője is lett. Ráadásul azt olvasták ki a Bibliából, hogy az utolsó időkben háború lesz, nem pedig béke, ezért a Népszövetséget és minden – a liberális keresztények által is propagált – békemozgalmat eleve elítéltek (több fundamentalista is felvetette, hogy az Antikrisztus is békefenntartó álcában fog megjelenni).

A liberálisok elleni küzdelemben a fundamentalisták összekapcsolták Németország agresszióját azzal, hogy onnan indult el a bibliakritika mozgalma. Értelmezésük szerint a „gonosz”, istentelen teológia fellazította Németország erkölceit, aminek következtében rossz háborút kezdeményezett, és kiszolgáltatva magát a Sátánnak, végül elbukott. Ebből az is következett, hogy a bibliakritikát elfogadó liberális keresztények Amerikában tulajdonképpen – akár tudatosan, akár nem – az ördög aknamunkáját végzik, ezért nemcsak keresztényi, de egyenesen hazafias kötelessége mindenkinek a liberális keresztények ellen küzdeni – hacsak nem akarnak Németország sorsára jutni. Így lettek a fundamentalista-nacionalista értelmezésben gyakorlatilag hazaárulók mindazok, akik nem értenek egyet a fundamentalista teológiával. Utóbbiban átalakult Krisztus képe is. Az evanglikál teológiában még egy szerető Isten állt a középpontban, a fundamentalisták között a *Jelenések könyvének* Krisztusáról beszéltek, aki „úgy jön el, mint aki már nem barátságot és szeretetet keres (...), ruhája vérbe mártott, mások vérébe. Azért jön el, hogy emberi vért ontson.”¹ (A liberális keresztények nagyjából ugyanilyen intenzitással vádolták hazafiatlansággal a fundamentalistákat, ám kevésbé szakadtak el a hagyományos, evanglikál Krisztus-képtől.)

Mivel a bibliakritikát a fundamentalisták élet-halál kérdésként állították be, ezért törekedtek arra, hogy hídfőállásokat szerezzenek a teológiákon. Ez azonban nem sikerült, az 1920-as évekre kiszorultak a fontosabb egyetemekről, protestáns teológiai fakultásokról. Emiatt saját intézményrendszert alapítottak, és 1930-ra már félszáz „megbízható”, konzervatív bibliai főiskola volt a kezükben, amelyek sátoros evangelizációkkal, konferenciákkal, újságokkal, rádióprogramokkal sok-sok millió emberhez juttatták el a

¹ Armstrong, 2001, 171–172. o.

fundamentalista színezetű evangéliumot. Megfakultak a felekezeti különbségek, a diszpenzációs teológia, az antikommunista és antiliberális üzenet egyházaktól függetlenül egyre közelebb sodorta egymáshoz a hasonló mentalitású híveket.

A fundamentalizmus térnyerése nagyjából egy évtizedre megakadt. Ahogyan azt írásomban részletesen kifejtettem, három fontos, a fundamentalizmust negatív színben feltűnítő ügy uralta a sajtót 1925-ben és 1926-ban. A maga kontextusában vizsgáltam a Scopes-pert (kitérve a Hollywood által később igazságtalanul rossz fényben bemutatott korábbi külügyminiszterre, William Jennings Bryanre), a Texasi Tornadóként ismert J. Frank Norris befolyásos baptista prédikátor emberölési ügyét és Aimee Semple McPherson sztárevangélista gyanús, minden bizonnyal házasságon kívüli viszonyt palástoló eltűnését. E három esemény, amit hosszú hónapokon át tárgyalt a média, egyszerre mutatta butának, erőszakosnak és erkölcstelennek a fundamentalistákat, ami miatt sok konzervatív kihátrált a mozgalom mögül, sőt, az egész társadalom véleménye megváltozott a fundamentalizmusról (ez érintette az evangelikákról alkotott képet is). Míg száz évvel korábban közmegegyezés volt arról, hogy a puritán és evangelikál erkölcsiség és mentalitás miatt lett sikeres az Egyesült Államok, az 1920-as évek végén már inkább Amerika nemeziseként gondoltak ezekre.

Disszertációm utolsó részében felvázoltam a fundamentalizmus újjáéledését. Ebben része volt a gazdasági válság által súlyosabban érintett városi liberális felekezetek hanyatlása mellett a meglehetősen gyűlölködő hangon megszólaló Carl McIntire-nek, aki számos népszerű könyvében összekapcsolta a kapitalista berendezkedést a kálvinizmussal és a diszpenzációs teológiával. Azt hirdette, hogy Isten szentesítette a kapitalizmust, ezért a liberálisok jóléti állama nyílt lázadás a Mindenható ellen. McIntire azért is fontos az amerikai keresztény vallási fundamentalizmus történetében, mert antikommunista jobboldali tudatosságot vitt a déli fundamentalisták közé, akik korábban nem osztották az északi evangelikálok politikai nézeteit. A déli lelkészek a polgárháború óta a demokratákra szavaztak, és támogatták a roosevelti New Deal is, ám McIntire, Bob Jones és J. Vernon McGee (aki szerint a liberalizmus Góliátja előbb a teológiát, később a politikát fertőzi meg) hatására sodródni kezdtek a Republikánus Párt felé.

A fundamentalizmus konjunktúráját elősegítette, hogy a merev szeparatista elveken lazítottak, tanításaikat a mainstream kultúrában, még ponyvairodalom formájában is népszerűsítették. A kialakult intézményrendszer, az önálló média szintén jó alaphelyzetet biztosított, az önálló média szintén jó alaphelyzetet biztosított,

ahogyan az is, hogy korábban elképzelhetetlen tőke áramlott hozzájuk. Ennek az volt az oka, hogy a kapitalizmus mellett érvelő fundamentalistákban természetes szövetségesre lelt a nagyvállalati szektor. Míg egy évszázaddal korábban az amerikai protestánsok, az evangelikálok gonoszként utasították el a tőkekoncentrációt, a fundamentalisták a szövetségi kormány hatalomkoncentrációját tételezték a legnagyobb rossznak, és boldogan társultak azokkal a nagyvállalatokkal, amelyek bőkezűen támogatták a fundamentalista-kapitalista evangélium ügyét. A kormányzati hatalom visszaszorítása közös érdek lett: minél kevesebb adót kell fizetni a cégeknek, annál több jut a misszió ügyére. Ez a mentalitás végül olyan teológiai hangsúlyeltolódást is okozott, miszerint a materiális gazdagság Isten áldásának a bizonyítéka.

A disszertáció témájához kapcsolódó fontosabb publikációk és előadások

- Religious Fundamentalism and US politics. In: Tőke Márton (szerk.): In God We Trust?: America and Religion. University of Szeged, 2016, 56-63. o.
- Evangelikálok a politikában. In: Pünkösdsz. 2015/1, 2-7
- Fundamentalizmus vagy evangikalizmus? In: Theologiai Szemle. 2015/1 49-51. o.
- Fundamentalizmus vagy evangikalizmus? II. In: Pünkösdsz. 2014/3, 27-30. o.
- A művészet vallási tartalomközlő szerepe a posztevanglikál keresztény mozgalmakban. In: Vallástudományi Szemle. 2012/4 28-32. o.
- A lélek titkai. Interjúkötet Németh Dávid pasztorálpszichológia-professzorral. Budapest, 2012, Harmat.
- Balmer, Randall: God in the White House (recenzió). In: Vallástudományi Szemle. 2012/2 178-185. o.
- What is Emerging in Western Europe / USA? The Emerging Church in the Post-Christendom Culture – Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats. In: Wildmann János (szerk.): Religions, Churches in a Common Europe. Bremen, Europäischer Hochschulverlag, 2012, 216-230. o.
- A pasztorálpszichológia története. In: Riesz Mária-Ungvári Csaba (szerk.): Autokeirikus pasztorálpszichológia. PTF, 2012, 12-155 o.
- Vallomások. Kortárs prédikátorportrék. PTF, 2011

- Az Emerging Church nyelve, nyelvezete. In: Vallástudományi Szemle. 2011/3. 138-146. o.

Konferencia-előadások

- Religious Fundamentalism and US Politics. In God We Trust? America and Religion. The Institute of English and American Studies and the Department of Religious Studies of the University of Szeged (2015. 06. 13.)
- A pasztorálpszichológia kihívásai a 21. században, a magyarországi kisegyházakban. Wesley Szövetség Teológiai Nap (2014. 11. 15.)
- The Dawn of the Religious Right in the USA: The Moral Paradoxes of the Moral Majority. V. International Conference on Conservatism. The Department of Political Science of the University of Debrecen (2012. 05. 26-28.)

Ösztöndíjak

- Eastern European Summer Tutorial Wheaton College, IL, USA 2013